

NIZAMI GƏNCƏVİNİN "XOSROV VƏ ŞİRİN" ƏSƏRİNDƏ
SUBSTANTİVLƏŞMİŞ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Giriş: Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin zəngin irsi təkcə Azərbaycan deyil, dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin zənginləşməsinə misilsiz töhfələrini vermişdir. Onun dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə böyük etdiyi "Xəmsə"si dahi sənətkar qələmi ilə fenomenal bədii- fəlsəfi fikirlərinin vəhdətini özündə əks etdirir. Mirza Fətəli Axundov haqlı olaraq Nizami və ona bənzər şairləri peyqəmbərlərlə eyni səviyyədə tutaraq qeyd etmişdir ki, "göylərdə suraya düzüləndə öndə peyqəmbərlər, sonra şairlər dayanacaq. [Axundov, 1961, s.221]" Əsrlər boyu Nizaminin əsərləri görkəmli şərqşünas alimlərin tətqiqat obyektinə olmuş və elmi araşdırmaların aparılmasında mühüm yer tutmuşdur. Nizaminin "Xəmsə"si klassik fars dilinin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, leksikologiyasının geniş araşdırılması üçün dəyərli mənbədir. Tədqiq etdiyimiz məqalədə Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında substantivləşmiş nitq hissələri mövzusu araşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, dildə daima təkmilləşmə, inkişaf və zənginləşmə istiqamətində proseslər gedir və bu proseslər dilin mövcudluğunu qoruyur, inkişafını təmin edir. Dillərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi prosesi əsas etibarilə iki istiqamətdə baş verir: dilin öz daxili imkanları və qeyri-daxili imkanlar. Digər dillərdə olduğu kimi, fars ədəbi dilində də lüğət ehtiyatının zənginləşməsində qeyd edilən istiqamətlərdən xüsusən birincisi diqqətə cəlb edir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və onun inkişafında fəaliyyət göstərən daxili imkanlar, əsas etibarilə morfoloji-sintaktik, leksik-sintaktik və leksik-semantik vasitələrlə söz yaranmasından ibarətdir. Dildə baş verən hadisələrdən biri konversiya, başqa sözlə keçid prosesidir ki, bu prosesdə başqa nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla başqa bir nitq hissəsinin da xüsusiyyətlərini də qazanmış olur. Demək, konversiya bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsinə keçməsi prosesidir.

Konversiya hadisələri içərisində substantivləşmə xüsusi zənginliyə və keyfiyyətlərə malikdir. "Substantivləşmə - maddi varlığa, materiyyaya xas olan əlamətin, keyfiyyətin dildə maddi varlığı, materiyyanı əvəz etməsi hadisəsinə deyilir". (2, s.112) Substantivləşmə geniş anlayışdır və özünü köməkçi nitq hissələrində də göstərir. Substantivləşmə fars dilinin söz yaradıcılığında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, substantivləşmə leksik-qrammatik proses olub, digər nitq hissələrinin isimləşməsi prosesidir ki, bu proses transpozisiya adlanır. Bu nitq hissələri sifət, feil bağlama, feil əsası, feil sifətlər, sıra sayları, zərf, feilin məsdər forması ola bilər. Substantivləşmə prosesi qədim və daima inkişaf edən bir prosesdir. Bu prosesin mahiyyətini sözün formaca dəyişməsindən daha çox, onun müvafiq substansiyyaya məxsus əlamətləri qəbul etməsi müəyyən edir. İsimləşmiş nitq hissələri ismə aid olan bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Semantika baxımından substantivləşmiş sözlər qrammatik mənə kimi adı ifadə edir.

Nitq hissələrinin substantivləşməsinin ümumi bir şərti yoxdur, çünki hər söz kateqoriyasının özünə aid xüsusiyyətləri olduğu kimi, substantivləşmə şərtləri də fərqlənir. Substantivləşmə son dərəcə mürəkkəb leksik-qrammatik hadisə olub təkcə hər hansı bir şərtlə bağlı şəkildə baş vermir. O, leksik-morfoloji və sintaktik şərtlərin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi şəraitində baş verir. Fars dilində substantivləşmə prosesi bir sıra leksik-qrammatik şərtlərin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi şəraitində baş verə bilər. Substantivləşmədə sifət və feillərin daha məhsuldar olduğunu müşahidə edirik. Araşdırma mövzusunda əqnaətə gəlirik ki, nitq hissələri arasında leksik-qrammatik əlaqələr mövcud olur və bu əlaqələr vasitəsilə sözlər söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik üsulu ilə yeni ümumi kateqoriyalı mənalara əldə edilir, qrammatik omonimlərin yaranmasına səbəb olur.

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində çoxlu sayda substantivləşmiş nitq hissələrinə rast gəlmək olar. Bu nitq hissələri sifətlər, feil sifətlər, saylar və bəzi hallarda zərflərdir. Bəzi sifətlər əsərdə ismi əvəz edə bilər, yəni onların əvəzinə işlənir. İsimləşmiş sifətlər ismin suallarına cavab verir və isimlərlə məxsus cəm, hal, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Substantivləşmiş sifətlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç hissəyə ayrılır. Sadə sifətlər də fars və ərəb mənşəli olmasına görə iki hissəyə ayırmaq olar. Sadə sifətlərin substantivləşməsinə aşağıdakı misallarda rast gəlmək olar:

جو خسرو گفت بسیاری در این باب

بزرگان ریختند از نینگان آب

Xosrov bu babda çox şey dedi

Böyüklər gözlərindən yaş axıtıdılar

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۸)

سکینه با بزرگان به توان برد

که از همنستی خردان شوی خرد

Böyüklərlə döyüşə bilərsən

Çünki müdriklərlə ortaqlıqdan müdrik olarsan

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۸)

از نزدیکان خود با محرمی چند

نشست و زد در این معنی نمی چند

Öz yaxın bir neçə məhrəmi ilə

Oturdu və bu mövzuda danışdı

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۴)

پس از نام خدا و نام پاکان

بر آورده حدیث لور پاکان

Allahın və pakların (müqəddəslərin) adından sonra

Dərdlilərin hədisləri gəldi

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۶۱)

"Xosrov və Şirin" əsərində "böyük" sifətinin ismin yerində işlənməsinə çox təsadüf edirik. Bu beytdə "بزرگان", "تزیکن", "نزیکن", "سۆزünün "böyüklər", yaxınlar", "مüqəddəslər" mənasında substantivləşməsinin şahidi olur. Məlum olduğu kimi fars dilində "بزرگ" və "کوچک" sözlərinin "کلان" və "خرد" kimi sinonimləri də vardır ki, beytlərdə həmin sifətlər isimləşməsinin şahidi olur:

که شاها بیش از اینم رنج منما

بزرگی کن به خردان بر ببخشی

Ki ey şah bundan artıq əziyyət etmə

Böyüklük et kiçikləri bağışla

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۶)

Aşağıdakı beytlərdə "سیاه", "سیه" sifətlərinin substantivləşməsinin şahidi olur:

سیه مویی جوان را غم زاید

که در چشم سیاهان غم نیاید

Qara saçlı gənci kədərləndirin ki

Qara dərilil insanların gözündə qəm olmasın

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۹۵)

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində "cəsur" (زیرک), (دلیر) sözlərinin isim kimi işlənməsinə rast gəlirik. Bəzi misallarda sifətlərin cəmlənərək kim sualına cavab verdiyini şahidi olur. Fikrimizi çatdırmaq üçün aşağıdakı beytlərə yeritək. Amma birinci növbədə bu sözlərin həqiqətən sifət olduğunu göstərmək üçün onun isimlə işlənmə variantının da veririk:

به سر پنجه چو شیران دلیر است

بدین شیر افکنی یارب چه شیر است؟

Pancəsime görə cəsur şirlər kimidir

Bela şiri atmaqımı olar yarəb?

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۸)

Bu beytdə "دلیر" sözü "شیران" ilə işlənmişdir. Aşağıdakı beytdə isə "دلیر" sözü cəm şəkilçisi qəbul edərək substantivləşmişdir.

بر آن تخت مبارک شد چو شیران

مبارک باد گفتنش دلیران

Elə ki şirlər taxta oturdular

Cəsurlar mübarək olsun dedilər

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۴)

Aşağıda verilmiş beytlərdə "نیک و بد" "yaxşı və pis" sifət olduğu halda substantivləşərək isim mənasında işlənmişdir. Ümumiyyətlə əsərdə bu birləşməyə çox rast gəlirik:

به هر نیک و بدی کتدر میانه است

کرم بر توست و اندیگر بهته است

Hər şey yaxşılıq və pisliliyin arasındadır

Mərhəmət etmək sənlkdir, qalanı bəhanədir

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴)

نظر در جستجیهای نهان کرد

حساب نیک و بد های جهان کرد

Qeyb olmuşlara nəzər sald

Dünyanın yaxşı və pisliliklərinə hesab çəkdi

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۴)

Birinci beytdə "نیک - o bəd" birləşməsi ismin yönüklük hal şəkilçisini, ikinci beytdə isə cəm şəkilçisini qəbul edərək isimləşmişdir.

Əsərdə düzəltmə sifətlərinin də substantivləşməsinin şahidi olur. Bu düzəltmə sifətlər "na", "e", "bi", "i", "u", "o", "və s. Kimi şəkilçilərin köməyi ilə yaranmışdır. Bunlardan "napak - ناپاک", "vəhşi - وحشی", "lərsnak - ترس ناک", "huşmənd - هوشمند" və s. kimi sözləri misal gətirmək olar:

خرمندان چنین داندند پاسخ

که ای دولت به نیدار تو فرخ

Müdriklər belə cavab verdilər ki,

Çy hökmdar sənlə görüş gözəldir

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۶)

همه شب با خرمندان نختی

⁴⁰ BDU, Orta Şərq dilləri kafedrası Bakı, Azərbaycan E-mail: Leyla200910@MAIL.RU

حکایت باز پرسیدی و گفتی

Bütün gecəni müdriklər yatmadılar
Hadisəni yenidən soruşub danışdılar

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۷)

Əsərdə çoxlu sayda mürəkkəb sifətlərinin də substantivləşməsi ilə rastlaşırıq. Burada mürəkkəb sifətlərinin düzəlməsi qaydası da müxtəlifdir. "Xosrov və Şirin" əsərində mürəkkəb sifətlərinin aşağıdakı quruluş modellərinə rast gəlirik: "sifət+ isim", "isim+isim", "isim+feil kökü", "sifət+ feil kökü", "isim+ feili sifət", "sifət+feili sifət", "feili sifət + isim". Məsələn; sifət+isim modeli üzrə "تیک بخت", "زشت روی", "چیره نست", "نرم گردان" və s. isim+ feil kökü modeli üzrə "سروکش", "تلم اور", "سروکش" sifət+feil kökü modeli üzrə "خوش بین", "بد خواه", isim və ya sifət + feili sifət modeli üzrə "نورسته", "جهان دیده", "غم الوده" və digər modellərdən istifadə edilmişdir:

بهری تازه چون گ بر درختن

سز او را کنار تیک بختن

Təzə baharda ağacların üstündəki gül kimi

Gözəlbəxtlilərə layıq idi

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۹۰)

گهی خوردن می چون خون بخواجه

گهی تکیه زن بر مسند ماه

Bəzən bədxahların qanını mey kimi içmək

Bəzən ayın ərsinə sığınmaq

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۴)

چنین گوید جهان دیده سخن گوی

گه چون می شد در آن صحرا جهان جوی

Müdrük dünya görmüş belə deyir

Bəzən o səhrada dünya axtarışında olub

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۳۵)

Verilmiş beytlərdə "تیک بخت", "بخواد", "جهان دیده", "نورسته" mürəkkəb sifətlərinin substantivləşdiyini görürük.

Bu əsərdə sifətlər kimi, feili sifətlərinin də substantivləşməsinə rast gəlirik. İsimləşmiş feili sifətlər ismin xüsusiyyətlərini daşıyır: hallanır, cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, bəzi qoşmalarla da işlənir. Bildiyimiz kimi fars dilində keçmiş zaman feili "sifəti feil əsası" "şəkilçisi", "indiki zaman feili sifəti" "feil kökü" + "ndə" "şəkilçisi", "ya-ye" "şəkilçisi" "feil kökü" + "n" "şəkilçisi", "gələcək zaman feili sifəti isə "feil məsdəri" + "n" "şəkilçisi" vasitəsilə əmələ gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi feili sifətlər heç bir şəraitdə substantivləşə bilmirlər. Belə feili sifətlərə çox hallarda "n" "şəkilçili feili sifətləri göstərmək olar. Substantivləşə bilən feili sifətlərin böyük faizi ictimai cəhətdən aktivə -insana aid olduğunun şahidi oluruq. Əsərdə substantivləşmiş keçmiş zaman feili sifətləri kimi "تیک بخت", "بخواد", "جهان دیده", "نورسته", "غم الوده" və s. kimi sözləri, "تیک بخت", "بخواد", "جهان دیده", "نورسته" və digər sözləri misal gətirmək olar

به نالین مکن بر مرده بیداد

که مرده صابری خواهد نه فریاد

Ölən adama görə nalə çəkmə

Ölən fəryad deyil, səbr istər

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۶۲)

اسیری را به وعده شد می کن

مبارک مرده ای آزاد می کن

Bir əsiri vədəsində şad et

Mübarək bir ölüntü azad et

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۱)

چو بخشایند و بخشایند ی جود

نخستین مایه هارا کرد موجود

Çünkü səxavətli bağışlayan və bəxş edən

İlkin olaraq mayeni yaratdı

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۲)

ز مرده هر کسی آفتاب راند

نمرده راز مرده کس نداند

Ölmüşdən hər kəs əfsanə deyir

Ölməyən öləninin sirtirini sirtirini bilmir

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۰۷)

خبر ده کولین جنبش چه چیز است

که این دانش بر دانا عزیز است

Xəbər ver ilk hərəkət nədir

Ki bu elm ağıllı adama özizdir

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۹۳)

بسا بینا که از زر کور گردد

بس آهن کو به زر زور گردد

O qədər görün var ki, qızıldan kər olar

Kıfayət qədər dəmir qızılı möhkəm edər

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۶)

چنین گفتند دانیان هتایل

که نیک و بد به مزگ اید پیدار

Ağıllı insanlar belə dedilər

Ki yaxşı və pislər də ölməyə düçar olurlar

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۶)

Nizamının "Xosrov və Şirin" əsərində qısa feili sifətlərinin isimləşməsi hadisəsi də müşahidə edirik. Qısaldılmış feili sifətlər çox hallarda peşə, sənət, məkan, alət anlayışları bildirən isimlərə çevrilirlər.

صبارا بود در پایین اورنگ

ز تیغ تنگ چشمان رهگذر تنگ

Səmanın altında açılan sabah idi

Ülgüç kimi yolçunun gözləri qıyılmışdı

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۷۸)

Bu beytdəki "رهگذر" sözü isimləşmiş qısa feili sifəti ifadə edir.

Fars dilində konversiya yolu ilə feillərdən əhəmiyyətli sayda isimlər yaranır. Bildiyimiz kimi, konversiya sözün bir niyyət hissəsindən digərinə xarici quruluşunda heç bir dəyişikliyə uğramadan keçən sözdüzəlmə üsuludur. Məs: در آمد (girdi) feilinin əsası – "gəlir, qazanc" mənasında və "yandı" və "yanacaq" mənasında, شکست (şəkst) feilinin əsası – "sınmaq" və "məğlubiyyət" mənasında və s.

Miqdar sayları əşya adı bildirən sözlə işlənmədikdə bir növ miqdar adlarını bildirir. Semantikasında substantivlik – konkret əşya mənası aydın dərək olunmasa da, abstrakt mənə güclü olsa da, cümlədə adlıq halda mübtəda vəzifəsində işlənir. Məs: Beş üçdən çoxdur. Bir ikidən azdır. Saylar konkret əşya adlarının buraxılması ilə substantivləşdikdə onların mənasında əşyavilik asan dərək olunur. Nizamının "Xosrov və Şirin" əsərində substantivləşmiş saylar da çoxdur. Xüsusilə "bir", "birin", "birincisi" sözlərinə çox rast gəlirik. Sıra sayları adətən konkret əşya bildirən sözlərə bağlı olduğu üçün substantivləşdikdə əşya məzmunu daha aydın dərək olunur. Onlardan bir neçəsini qeyd etmək məqsəduyğun sayıla bilər:

یکی را داد بخشش تار ساند

یکی را کرد ممسک تاساند

Birinə bəxşiş verdi ki, çatdırsın

Birini xəsis etdi ki, durdursun

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۲)

Sıra sayları adətən konkret əşya bildirən sözlərlə bağlı olduğu üçün substantivləşdikdə əşya məzmununu daha aydın dərək olunur. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində sıra sayları da substantivləşmişdir. Həmin nümunələri aşağıdakı nümunədə müşahidə edirik:

شراب و عاشقی همدست گشته

شهنشه زین لومی سر مست گشته

Şərab və aşiq yanyana gəldi

Şah bunların hər ikisindən məst oldu

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۳۸)

Əsərdə diqqətli cəlb edən maraqlı məqamlardan biri də sayın zərf yerində işlənməsidir. Əlbəttə, belə nümunələrin sayı əsərdə çox olmasa da mövcuddur.

نفس یک یکیه شدی می شمارد

جهان خوش خوش به بازی می گذارد

Nəfəs bir-bir şad olanları sayır

Dünya xoş xoş oyunla keçib gedir

[3] (نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۸)

Xülasə:

Nizamının "Xosrov və Şirin" poemasında substantivləşmə hadisəsinin şahidi olduq. Niyyət bütün bunlara əsasən deyərək bilirik ki, Nizamın Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində çoxlu sayda sifətlər, feili-sifətlər və sayların substantivləşməsinə rast gəlirik. Bunlar şairin böyük məharətindən xəbər verir. Bəzi sifətlər əsərdə ismi əvəz edə bilər, yəni onların əvəzinə işlənir. İsimləşmiş sifətlər ismin suallarına cavab verir və isimlərə məxsus cəm, hal, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Substantivləşmiş sifətlər sadə, düzəlmə və mürəkkəb olmaqla üç hissəyə ayrılır. Sadə sifətlər də fars və ərəb mənşəli olmasına görə iki hissəyə ayırmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri, 2-c cild, Bakı, 1961

РЕЗЮМЕ

В произведении Низами Гянджеви «Хосров и Ширин» встречается много субстантивированных частей речи. К ним относятся прилагательные, причастия, числительные. Для проведения систематических исследований мы исследовали прилагательные в трёх направлениях, разделив их на простые, производные и сложные. А причастия разделили на причастия прошедшего и настоящего времени. В данной статье приведены примеры куплетов, использующихся в связи с субстантивизацией количественных и порядковых числительных. Интересным фактом является то, что количественные числительные также могут использоваться вместо наречия, помимо существительного.

Ключевые слова : персидский язык , субстантивизация, прилагательное, причастие, числительное

Summary

There are many substantivized parts of speech in the work of Nizami Ganjavi called "Xosrov and Shirin". These are adjectives, participles, numerals. To conduct systematic studies, we investigated the adjectives in three directions, dividing them into simple, derivate and complex ones. However participles were divided into the past and the present participle. This article provides examples of verses that are used in connection with substantivization of quantitative and ordinal numbers. An interesting fact is that the cardinal numbers can also be used instead of adverbs, in addition and ordinal numbers. An interesting fact is that the cardinal numbers can also be used instead of adverbs, in addition to the nouns.

Keywords : Persian language , substantivization, adjective, participle, numeral

РӘҮҶІ: dos. Ә. Мәммədova